

TAMÁS PÁL

AZOK A TÍZES ÉVEK

MODELLKÍSÉRLET A 2010-ES ÉVEK MAGYARORSZÁGÁN

Az évtized épp elkezdődött, és sokan mondhatják, remélik, hogy amit eddig láttak belőle, az még nem a vége. Számos tendencia megállítható, sőt visszafordítható. Politikailag és elméletben, bizonyára. De ebben a szövegben nem próbálkozunk politikai előrejelzéssel. Témánk itt most nem a politikai hatalom, hanem az a mentális szerkezet, szociális hálózat, közéleti kultúra, amely e politikai változásoknak részben megágyazott, részben pedig azok következményeként akkor is jelen lesz, ha néhány év múlva a politikai tájkép a jelenlegitől majd eltér. Úgy véljük, hogy a „Tíz-es Évek” végül is tartósabb képződmény ebben az értelemben, mint ahogyan azt a jelenlegi kormányoldal kritikusai gondolják. Egyes tendenciák gyengébben, mások már erősebben látszanak, de a képnek vannak prospektív elemei is, sok mindennek a kibomlását még csak társadalompolitikai logikákból következően feltételezzük. Ebben az írásban ezt a már megtapasztalt, vagy csak feltételezett társadalmi mezőt kívánjuk felrajzolni.

A 2000-es évek végére a magyar gazdaság és társadalom tartósan a stagnáció állapotába került, a 90-es évek elején-közepén induló modernizációs hullám egy hosszabb szakaszra elakadni, vagy legalább is jelentős mértékben lelassulni látszik. Felfogásunk szerint ez az állapot elsősorban nem a világgazdasági válságból, hanem más faktorokból vezethető le. Ezért nem is kerül ki az ország belőle a válság végén (vagy annak csak első hosszabb szünetében). A három fő faktor, a Kádár-korszakból megörökölt nemzetközi imidzs kiürülése, a rendszerváltást hordozó nemzedékek belső mentális és humán tartalékainak kimerülése és a változásokat folyamatosan kívülről, Európában, a Nyugaton eddig finanszírozni kész közeg drámai fogyása együtt okozták. S mivel mindhárom tényező lényegében változatlan 2010 után is, a helyzet a következő néhány évben, vagyis tulajdonképpen a *Tíz-es Évek* közepéig, felfogásunk szerint alapvetően alig változhat. A transzformáció feltételeinek ebben a kiüresedő háromszögében, ezekben az években komolyan veendő kihívója belülről-alulról a 2010 után kialakuló kormányzati stílusnak és beszédmódnak egyelőre nem látható, még nem is valószínűsíthető. Az azonban biztos, hogy ilyen helyzetben a kormányzati stílus felpuhulása, „népfrontossá” válása, ahogy az legalábbis a mai magyarral így, vagy úgy rokonítható posztszovjet rezsimek esetében látható, csak ott tűnik fel, ahol nyersanyagexport, vagy egyáltalán egy hatékony exportgazdaság eredményei, a jólét érezhető, esetleges ugrásszerű javulása a kormányzat számára új legitimációs lehetőségeket nyitna meg. Végül is a három meghatározó gazdasági és mentális forráslehetőségből legalább kettőnek változnia kellene ahhoz, hogy az évtized utolsó éveiben akár drámai, s akár átfogó társadalmi konfliktusokban az évtizedet meghatározó kormányzati filozófia és nyelv eltűnjön. A governance komplex irányítás új felfogásainak megjelenése nélkül a *tíz-es években* magába sült

társadalom nehezen mozdítható ki annak a szellemi állapotnak és korlátrendszernek kötöttségeiből, amely meghatározza a kormányzást és a kormányközeli értelmiség világképét 2010-től. Hogy ezek a változások régi/új ellenzéki pártok közegeiben, egy a maitól radikálisan különböző civil világban és/vagy a mai kormányzó oldal belső személyi válságaiban születnek meg, e dolgozat témája szempontjából tulajdonképpen másodlagos.

KOMMUNIKÁCIÓS MEZŐK

Számos kutatás jelzi, köztük a mieink¹ is, hogy a magyar társadalomban a kommunikációs kapcsolatok elsöprő része, általában legalább nyolcvan százaléka a megkérdezettek közvetlen környezetében összpontosul, azon túl a kapcsolatok véletlenszerűek és ritkák. Ahol mégis vannak, inkább korábbi életszakaszok együttes létéből, vagy rokoni kapcsolatokból következnek. Ez az a világ, ahol az emberek valamelyest biztonságban érzik magukat, ahol ki tudják számítani a partnerek reakcióit. Ami ezen túl van, az a „mi-törzsön” kívüli, esetleges, igazán megbízhatóan nem kiszámítható. A törzsön belül létezik illem és etikett, és időnként cserélünk szolidaritáscsomagokat. Azon kívül csak *terra incognitát* érzékelünk, ahol politikai ígéret és a médiában összerakott politikus-gladiátorok azok, amelyek úgy-ahogy azonosíthatók. A törzsön belül az ígéreteket illik betartani, már csak azért is, mert nem tűnhetünk el azok behajtása, vagy a szembesítés elől azokkal. A törzsön kívül mindez érdektelen. Alig ismerünk valakit. Ismeretleneknek meg azt mondunk, amit akarunk. Nagy valószínűséggel úgy sem látjuk többet őket. Senki nem keres majd rajtunk ezekből semmit. S ha magunk is így vagyunk az ígéreteinkkel, így viszonyulunk a politikusok szövegeihez is. Mi sem láttuk őket, ők sem bennünket, hát aztán, mondanak valamit. Egyrészt, nem is feltételezzük, hogy a szavakon túl (amelyek a hallgatók komfortérzését kétségtelenül javítják), ott bármi más is megragadható lenne. A jelenséget nem vitatva, mások ugyanezt fordítva értelmezik. Abból indulnak ki, hogy a törzsi határokon kívül idegen mintákat követünk, amelyeket a szimbolikus világokból próbálunk ellesni. A politikuson kívül közéleti hősöket keveset mutatnak nekünk. Ők nem tartják be ígéreteiket, de ezt a média normálisként prezentálja. Következésképpen, úgy gondoljuk, hogy az valóban maga a normalitás.

Másrészt, ha az láthatóan jól megvan az üres fogadkozásokkal, akkor úgy gondoljuk, hogy azt nekünk is szabad. S meg is tesszük. Így a *fent* és *kint* szembekerül a *benttel* és a *lenttel*. És mert e két világ annyira különböző, a közsférát maximális erőfeszítésekkel igyekszünk elszigetelni a törzsi világtól. Az utóbbit, ameddig és ahol tudjuk, hermetikusan védjük. Az első meg amúgy igazán nem számít, ameddig meg nem akarja valahogy bontani a törzsi világ logikáját, működésmódját.

Ezek a széttartó szférák valószínűleg a magyar társadalom modernizációs szintjéből következően ilyenek. Az előrehaladott modernizáció szétzilálná a „mi” világát, és ismerős ösvényeket taposna ki sokaknak, sokféleképpen a szélesebb világban. A messianisztikus modernizáló ezt tudja is, de kibékülni a helyzettel nem képes, és

1 A SZONDA-Ipsos szegedi felmérése 2005–2006-ban, az MTA Szociológiai Kutatóintézet árvízi felvételei a Tiszán a 2000-es években.

mindenfajta módon bontani akarja a két világ közötti falakat. Ha mögötte van gazdasági fejlődés, akkor az általa hasított réseken megindulhat a két világ összenövése. Az emberek egyre tágasabb terekben érezhetik magukat valamiképpen biztonságban. Ez a modernitás akkor már nehezen lesz visszafordítható. Ha azonban a gazdasági rendszerek lemaradnak a próféta politikus mögött, akkor az általa vágott réseken az eddigi biztonság világába csak a káosz és a bizonytalanság szüremlik be. S mert akik bent vannak, ezt kívánják a legkevésbé, mindent megtesznek szociális falaik helyreállítására, a rések betömésére.

Sok szempontból ebben a keretben is értelmezhető az, ami a rendszerváltás utáni években általában, de a 2000-es években konkrétan Magyarországon is történt. És ezzel a 2010-es év politikai fordulata is. Más politikusoknak, közéleti szereplőknek mást nem is kell csinálniuk, mint bizonygatniuk, hogy ők mindig is törzspártiak voltak, s ha pozícióba kerülnek, azok is maradnak.

Ebben a kommunikációs térben ez a történet a „nyugalom” felértékelődését, sőt központi értékévé válását jelentheti. Ennek vannak leágazásai a politikai nyelvben is. A rendszerváltás óta az átalakulás összes külföldi patrónusa az éppen hatalmon levő közép-európai elitektől azt követelte, hogy azok legyenek – legalábbis verbálisan – reformbarátok. Aki nem beszélt sokat „reformokról”, az nem számított a Nyugat barátjának. Ezért azok ezt meg is tették, ha már ezt várták tőlük. Komolyan saját szövegeiket viszonylag ritkán hitték el. De ha valaki mégis komolyabban reformokról beszélt, szembe kellett néznie azzal, hogy az emberek ilyesmit egyre kevésbé akartak. S végül már nagyon nem akartak.

Ebből következően, ha utánuk (például 2010-ben) színre lépett egy másik csapat, akkor ha az mégis meg volt arról győződve, hogy számtalan változást lehet és kell a szabályozásban és az államigazgatásban bevezetni, akkor két technikai részletre ügyelt. Először is, nem nevezte reformnak, amit csinált. Inkább a rend, a régi értékek helyreállításáról volt szerinte nyilvánosan szó, legyenek a javasolt változtatások akármilyen újak. Konzervatív reformerekből egyébként még a jámborabbak is „csak a rend helyreállításáról” beszélnek, hát még olyan radikálisok, akik konzervatív mezt öltöttek magukra. Másodszor, épp ezek, radikalizmusukból következően, gyorsan, csomagokban kívánták a változásokat bevezetni. Másrészt talán emlékeztek még a 80–90-es évek vitáira is, amikor is a liberális reformok előkészítésénél a tervezők/kivitelezők nagy része úgy gondolta, hogy a gradualizmus félrevisz, mert a régi világ erőinek időt ad maguk megszervezésére. S hogy a reformok bevezetésénél csak a régi világ azonnali letámadása kifizető, mert így az *Új* logikája is érvényesülhet, és a *Régi* sem szedheti közben össze magát. Az 1989–2000-es években akármelyik politikus, akármit is mondott, akcióik graduálisak voltak – nemcsak nálunk, hanem Csehországban és Lengyelországban is. A lengyel 1989 utáni sokkterápia elsősorban az akkori hiperinfláció kezelésére és nem a politikai rendszer átalakítására vonatkozott. Az ott is graduálisan zajlott. Következésképpen, a 2010-es új magyar kormány itt nem a közép-európai hagyományokat követte, tulajdonképpen újított.

A gazdasági szabályozásban és a nagy elosztórendszerek átalakításánál, tehát nem a közvetlen politikai szférában, frontális újrendezéssel a szlovák liberálisok a 2000-es évek közepén kísérleteztek, de a politikában az Orbán-csapat második színre lépéséig ilyesmi senkinek sem jutott eszébe. Szempontjukból az új politikai rendszer és

kommunikációs tér létrehozása egyfelől vitathatatlanul sikerült (számottevő ellenálás a politikai osztály más csoportjai részéről nem volt, és az érthető külföldi kritikákat sikerült saját választóik többsége számára a nemzeti identitásra irányuló támadásokként bemutatni, s ezzel lojalitásukat fenntartani). Ugyanakkor a felépülő politikai rendszerről csak gyors mozgás közben lehet elhítenni, hogy az illeszkedik, hogy az nem ellentmondásmentes. Alighogy az új rendszer megállapodik, rögtön kiderül, hogy a jogi anyag jó része ellentmondásos és használhatatlan, hiszen olyan eseti hiányos törvény-előkészítésre, egyéni képviselői akciókra és ötletekre épül jórészt, amelyek egy „forradalmi időközön kívüli” normakontrollt aligha állnának ki. Itt mintegy két év alatt azután felépül egy valóban új, átfogó politikai, gazdasági, sőt közéleti szabályozás, amely nyugalmi állapotában bizonyára rossz hatásfokú. Különböző elemei kijátszhatók egymással szemben, vagy formáit a tegnapi-tegnapelőtti politikai harcok logikáján kívül mással indokolni nem lehet. Ebből következően a szabályozóknak, vagyis a kormánynak egy strukturális problémát kell kezelni. Ha nem nyomul, ha nem éreztet folyamatosan erőt – akár van, vagy adott kérdésben éppen nincs –, az általa kialakított keretek nem működnek. De a „permanens forradalomhoz” az EU keleti térségeiben a *tízés években* a geopolitika nem igazán kedvező, s a holtfáradt társadalom végképp nem kér belőle. Valószínűsíthetően a kormányzat mozgósíthatósága már csak ezért is csökkenni fog, tehát marad az összezsúpolt törvények rendszere. Ezek között csak kiskapuk igénybevételével létezhet majd a szabályozott, vagy az alattvaló. De mert a helyzetet egyfelől a kormányoldal is felismeri, másfelől úgy tűnik, van érzéke a magyar politikai hagyományok nyelvéhez, engedni is fogja, használják csak a polgárok a kiskapukat.

Ez az „én behunyom a szememet, de te nem kiabálsz hangosan arról, hogy mekkorák a lyukak a kerítésen” politikai kommunikációs forma működni fog, sőt, sajátos együttműködést is teremt a kormányoldal és a választók között. A lyukak nagyok lesznek. Az első ijedtség elmúltával mindenki majd megtalálja azokat az átjárókat, amelyekről azt hiheti, hogy segíthetik problémái kezelésében. Ha a XX. századi magyar társadalom a szó szoros értelmében megtalálta a *modus vivendi* a legkülönfélébb megszálló hatalmakkal, akkor hogyan találná meg azt egy ilyen formális európai demokráciával. A választók egy része talán felismeri, hogy a joghézagok semmilyen jogbiztonságot nem jelentenek, sőt a hétköznapi helyzetekben az ő jogfosztottságát jelentik. Többségük azonban úgy véli, hogy ennél sokkal többet eddig amúgy nem kapott, legfeljebb a rendszerváltók beszéltek neki jogállamról. És ha már ilyen szépen kiismeri magát a kiskapuk környékén, akkor már maradjon ez a csapat, mert azt már tudja, hogy ezekkel hogyan kell együtt élni. Ha meg jönneek magukat ezzel szemben új demokratáknak nevezők, akkor azokat tanulni kellene, s a kialakuló rendszer sem lenne az igazi, legfeljebb máshol lennének rajta az informális átjárók. Tehát egy technikai szempontból is rossz rendszer stabilizálódik, és működtetésében sok „kelet-európai világképű” alattvaló érdekelt lesz.

LEGALÁBB ROSSZABB NE LEGYEN

Végül is, a legkülönfélébb tapasztalatok újabb és régibb gazdasági és politikai válságok kezelésénél a legkisebb közös többszöröst a magyar közvéleményben nem a

„holnap majd biztosan jobb lesz”, hanem a „legalább rosszabb ne legyen” metaforája mentén lehetett meglelni. Ennek nem mond ellent, hogy az emberek többsége közben azt állítja, hogy neki rosszul megy, hogy az ország rossz felé halad, s hogy egyáltalán, ő az átalakulás vesztese közé tartozik. Hiszen ugyanakkor nem hisz abban, hogy a helyzet kardinálisan jobbá tehető, és még kevésbé hisz abban, hogy neki személyesen bármilyen módon befolyása lehet arra, hogy a dolgok milyen irányban változnak körülötte.

A személyes és az országos szintek szétszakítottságát egyébként a 80-as években, a Kádár-rendszer záró szakaszában már egyértelműen és folyamatosan mérték. Igazán, az átalakulás aktív csoportjaiban és különösen az első években e tekintetben mérhetőek voltak jelentős változások, de ezek a közvélemény jelentős részét csak felületesen és a 90-es évekig érintették. A 2000-es években az egyéni és a közös szint összekapcsolódása (bár a mérések itt nem egyértelműek) úgy tűnik, hogy visszaesett, a 2000-es évek második felében pedig még határozottabban leépült.

A *tíz*es években a korábbi évekből következő személyi eladósodás szerkezete folyamatosan erősen kitett lesz a nemzetközi pénzpiacok mozgásának (ha az évtized végére vélhetően az eurozónába kerülünk, ez a függőség, ha nem is csökken, de más nyelven fogalmazódik majd meg). De ez az erős kitettség olyan erőknek, amelyeket adott pillanatban az adós befolyásolni nem tud, és amelyek változásait ő inkább csak elszemved, tovább erősíti az amúgy is erős „kívül vagyok” érzést, a cselekvési lehetőségek minimalitásának észlelését. Egyfelől, persze tudom, hogy személyes jólétem összefügg az ország állapotával, de ez a kettéválás mégis azt sugallja, a magam szintjén van valami mozgásterem, de az országos vagy annál is átfogóbb ügyeket befolyásolni nem tudom. Ott csak néző vagyok. S mert a szereplők kultúráját a televízióban futó sorozatoknak sikerült igazán meghatározni, a politikai szereplő is sorozatba rendezi magát. A néző meg leülhet a Fidesz, vagy az MSZP végtelenített szappanoperái elé. De ugyanilyen szappanoperává válik, csak drámaibb fordulatokkal a szegények ügye, vagy a cigánykérdés is. Hiszen azok sem „mi” vagyunk.

INTÉZMÉNYEK

Mindeközben nehezen valószínűsítünk drámai elmozdulásokat a rendszerváltás után kialakult intézményi rendszer alacsony szintű hitelességében, az iránta megfogalmazódó bizalom szintjeiben. A demokrácia intézményeivel szemben ott is csökkent az elmúlt tizenöt évben a bizalom, ahol egyébként azok mindenki szerint működnek, és ott is, ahol egyébként, például Észak-Európában, vagy a brit szigeteken azok valódi hagyományokhoz is kapcsolódnak. Még alacsonyabb a bizalom az intézmények iránt az új posztkommunista hibrid demokráciákban.

A 2000-es évek második felében a politikai intézmények iránti bizalom az EU-n belül Magyarországon bizonyos metszetekben a leggyengébb volt. Egy ilyen helyzetből akkor is el lehet mozdulni, ha egyébként a politikai elit nem csinál semmit, mert az emberek egy idő után akkor is bizakodni kezdenek, csak azért, hogy korábbi, szélsőségesen negativista álláspontjukat maguk korrigálják. Tehát valami kis elmozdulás várható, de korántsem annyi, hogy *az Új Szigorúság államához* a közvélemény a 2000-es évekhez képest radikálisan máshogyan viszonyuljon. Más rend-

szerváltó országokban (például Oroszországban) a bizalom az egyes állami intézmények iránt nem azonos mértékben csökkent. Gyorsan fogyott azoknál, amelyek a rendszerváltás produktumai, sőt felmutatott büszkeségei voltak (piac, állami vállalkozástámogatás, többpártrendszer, stb.), és kevésbé azoknál amelyeknek elsősorban szimbolikus jelentőségük volt, például az állami-hatalmi jelvények, vagy politikai posztok. Az ottani elemzők ezt azzal magyarázták, hogy a szimbolikus személyeket és intézményeket a nemzetállam félig szakralizálta, s mint ilyenek, morálisan is védettek voltak a nyilvánosság számára. A piacgazdaság és a demokrácia pedig nem. Ebből a demokráciaépítők egyébként azt a következtetést vonták le, hogy a demokráciát is szakralizálni kell, és akkor majd mindenki vita nélkül elfogadja, és tisztelni fogja. A rendszerváltás utáni első 20 évben Magyarországon ez nem történt meg, a civil szféra és az ellenzéki pártok „demokráciapárti” retorikája persze itt valamilyen nyit segíthet, de szélesebb tömegek számára a *tíz*es években sem fogja a demokráciafogalmakat szakralizálni. Törzsválasztóik számára természetesen talán igen, mert ha az én politikai törzsem szerint attól engem megfosztottak, akkor anélkül, hogy tisztáznánk, milyen is volt a 1990–2000-es évek közép-európai demokráciája, magát a hiányt, az így konstruált üres helyet szakralizálom. Ily módon a társadalom egy része számára a demokrácia intézményei nagyjából, vagy legalább félig szakralizálódhatnak, míg mások számára nem. Ebből következően nem könnyű feladatok elé kerülnek az ellenzék ideológusai, amikor a kormánypártot olyan választók előtt kell támadniuk, akik megmaradtak a demokráciafogalom iránti korábbi ambivalenciájukban az itt most vizsgált *tíz*es évekre is.

BOLDOGULÁSI BUROK

Mindebből következően az a megfogalmazás, amely szerint a *tíz*es években egy meglehetősen passzív és gyengén szervezett társadalom kerül szembe egy nagyon erős állammal, csak korlátozottan igaz. A társadalom fent bemutatott kommunikációs tereiben csak akkor marad passzív ezzel az állammal szemben, ha az nem lépi át nem is egyszerűen a privát szféra, hanem az akörül létező „magánboldogulási burok” határait. Ha ezt megteszi, akkor rövid kompromisszumkeresési fázis után ez a közeg aktivizálódhat. Ha pedig az állam ennek tudatában igyekszik ezt a szférát kikerülni, akkor a jelenleg még kétségtelenül nagyon erős túlszabályozási ambícióit vissza kell fognia, egész lendületén változtatnia kell. Ha ezt megteszi, megváltozik retorikája. Ha erre képtelen, mély konfliktusba keveredik a társadalommal.

DIFFERENCIÁLÓDÁS

Ebből a szempontból igen fontos, hogy milyen irányban halad tovább a társadalom differenciálódása. Ismételten a projektek sokasága mutatja, hogy kulturális mintái, értékvilága, érzékelt státusza szerint a magyar társadalom differenciálódása az utóbbi években folytatódott. A 2000-es évek második feléig egyes projektek, például a TÁRKI felvételei jelezték valamilyen jövedelmi szempontokból összefüggő középrétegek stabilizálódását, de ha ez ebben a metszetben érvényesnek is tűnt, az elhúzó-

dó gazdasági válság eltérő hatásai az egyes ágazatokban, térségekben, adóscsoportokban stb. igen különbözőek. A fragmentáció úgy tűnik, itt is erősödik. Ez azért figyelemre méltó, mert azok a hibrid demokráciák, amelyek a posztszovjet térségben a rendszerváltás után, legkésőbb a 2000-es évek elejére kialakultak, a társadalom differenciációját ott jelentős mértékben visszafogták. A jövedelemkülönbségeket is a piaci pozíciókon túl politikai függőségek, és korábban szerzett „történelmi előjogok” módosították. Az ideológiai és kulturális különbségeket pedig az erős állam részben lefedte. Mindebből következően számos olyan ponton, ahol például Közép-Európában a szétválás csoport- és rétegmérvek szerint megtörtént, ott ez elmaradt. De mi történik akkor most e tekintetben a „később hibridizálódott” demokráciában? Olyanban, ahol a 89 utáni első 20 évben minden szétvált, ami szétválhatott. Akkor a túlerősödő kormányzat képes-e ezek részleges összeolvasztására vagy összekapcsolására? Avagy ez tulajdonképpen nehezen elképzelhető? És esetleg ilyesmire magától nem is vállalkozna.

Ez utóbbi esetekben viszont egy nagyon tagolt társadalommal milyen nyelven tud az állam beszélni? Beéri néhány ideológiai statement, ideológiai kijelentés szakralizálásával, mint ahogyan ezt az Alkotmány preambulumban tette és elég, hogyha azt a társadalom formálisan, némán elismeri. Vagy rétegspecifikus nyelvekkel próbálkozik majd ezeknek az üzeneteknek a „lefordítására” a különböző miliókben? És ebben az esetben milyen akciókat találnak a politikai aktorok a „hallgatag többség” kezelésére? Bemutattuk, hogy ez önmagában sem nem hallgatag, sem nem többség – az esetleges egyetlen választási dimenzió kivételével. De a kormányoldalnak nyilvánvalóan stabilizálnia kell egy ilyen, legalább részben homogenizált többséget. Az ellenzéki erőknek pedig feltehetően nem egyszerűen lemorzsolni kellene azokat, hanem olyan helyzeteket kellene modellálniuk, majdan kezdeményezniük, amelyekben ez a többség strukturálisan is lehetetlenné válik. A többi hibrid rezsimeknek, amelyek már a 90-es évek végén formálódni kezdtek, adva volt egyfajta részleges folytonossága az 1989–91 előtti korszakkal, annak „hallgatag többségével”. De a magyar helyzetben egyrészt húszéves szünet volt e tekintetben, másrészt a politikai vélemények nem egyszerűen fluidok voltak és így változó többségeket támogattak, hanem azok megteremtése is kevéssé a szavazók társadalmi helyzetétől és nagyobb mértékben világképüktől, kulturális választásaiktól függött. Az is lehetett protestválasztó, akinek egyébként adott pillanatban jól ment. És fordítva, az is csatlakozhatott adott pillanatban a kormányoldalhoz, akinek az inkább csak a türelmére apellálhatott. Ez így marad-e, és a *tíz évek* politikai választásait is kulturális rokonszenvek fogják éppúgy meghatározni, mint nagyjából tették azt a 89 utáni első húsz évben? Avagy (végre?), mégis előtérbe kerülnek a választók megélt gazdasági érdekei is?

Ez az állam-társadalom kapcsolat nagymértékben eltér a késői államszocialista időkben megtapasztalttól. Ebben az értelemben egyáltalán nem gondoljuk, hogy a *tíz években* bármifajta visszatérés lenne lehetséges oda. Akkor ugyanis – és ebben nem volt semmi különbség olyan nagyon különböző rezsimek között sem, mint a szovjet, vagy a magyarországi – teljesen nyilvánvaló volt, hogy van egy narratíva, amelyet mindenki ismer, és tulajdonképpen használ is akkor, amikor a hatalommal beszél. Tudta, hogy ez a normatív kép, hogy ami körülötte van, az nem ilyen, de arról hivatalosan így kell beszélni, és pontosan tudta, hogy mi történik körülöt-

te, és hogy arról egyébként milyen formákban gondolkozhat, vagy esetleg beszélhet a magánszférában. És e két nyelv létéről a hatalom éppúgy, és épp annyit tudott, mint alattvalói. Ez a kettősség egyébként már a korai hibridrendszerekben is nehezen volt tartható. Hitünk szerint pedig a *tíz-es évek* új rendszereiben kivitelezhetetlenné válik.

IDEOLOGIÁK

Abban a kétfelé vált világban a felmondandó ideológia tulajdonképpen nem keveredett, nem is keveredhetett össze. Azonban a mostani kell és lehet a médiakultúrák hatásai miatt amúgy is keveredik, és a rezsim is az ideológiákkal jobban játszott, mint az 1989 utániak. Következésképpen itt jobban össze is mosódik az, amit a közönség lát, és amiről azt hiszi, hogy tanácsos lenne látnia. Ez egyébként az egykori államszocialista modellnél tágabb manipulációs teret kínál az évtized politikai tervezőinek.

A 1990–2000-es évben is létezett *rituális politika* (amelyben például az államelnököt konkrét politikai teljesítményétől és aktuális médiaképétől függetlenül minden felmérésben a népszerűségi élbolyban mérik). Ez azonban láthatóan a jelenlegi kormányoldalt nem elégíti ki, és jelentős erőfeszítéseket tesz a rituális politika még erősebb kiépítésére, láthatóvá tételére. Igazán ez nem is meglepő. Egyrészt a konzervatív politikusok a szociáldemokratáknál mindig is nagyobb fontosságot tulajdonítottak a rituális aktusoknak. Azokat nem felesleges villámhárítónak, hanem az aktuális politizálás (egyik) központi elemének hiszik. Végül is tudni vélték, hogy azzal lehet megmaradni a következő nemzedékek emlékezetében is. S a folytonosság működtetése a rituális térben, vagyis a hagyományteremtés e gondolkodásnak fontos. Másrészt a rituális politizálás leválasztásával és külön kezelésével mentesíteni lehet a valódi politikatevés síkját is a közvélemény pillanatnyi nyomásától, hiszen azt át lehet – szükség esetén – irányítani a rituálisra, és az elégedetlenség jó része szétporlik, tulajdonképpen a semmibe.

CEREMÓNIA „MANAGEMENT”

E térben azután végbemegy a politika egyfajta ceremonizációja is.

A szimbolikus politika itt a kollektív identitások működtetésével, a mozgósítók és a szolidaritások felmutatásának ünnepeivel, a társadalmat fenyegető veszélyek azonosításával és az elhárításukhoz elengedhetetlen politikák menedzselésének láthatóvá tételével foglalkozik. Tulajdonképpen ilyesmi a tömegek mozgatásának és ideológiai-érzelmi karbantartásának eszköze. E politikaalkalmazási programok működtetéséhez viszont elengedhetetlen lesz a politika ceremonialis feldúsítása. Magyarországon a konzervatív kormányok ebben mindig jeleskednek. Értelemszerűen most az Orbán-kormány is próbálkozik ilyesmivel. E beszédmódnak néhány eleme a következő időszakra állandóan jelenlevőnek tűnik:

A) Az *alternatívánélküliség* szimbolikus megjelenítése. Ilyen rendszerekben fontos annak a jelzése is, hogy lehet csatlakozni az „első ember” körül felsorako-

zottakhoz, hogy mindenkinek lehet, ha akarja, ott helyet csinálni. Érdekes módon, a kormányzás első évében a Fidesz erre önmagában kevés energiát fordított. Pontosabban jelezte, hogy ez lehetséges korábban „máshol tévelygők” számára is, de ehhez ideológiailag meg kell tisztulniuk, korábbi kötődéseiket fel kell mondaniuk. S majd ha „jó magyarok” lesznek, akkor jöhetnek. Addig meg iparkodjanak. Feltevésünk szerint ez a demonstratív ideológiai szigor enyhülni fog és az eddigieknél simább lehetőséget kínál majd az átállásra, hiszen az eredeti, 2010-es hívók száma máris fogy, a jövőben ez nyilvánvalóan folytatódik. S így legalább részleges pótlásukra szükséges lehet a 2010 előtt „megtévedt bárányok” visszafogadása is. Feltéve, persze, ha közöttük ezt majd többen akarják. Különösebb alsó nyomás itt egyelőre egyébként, a mostani kormányzat első évében, a szélesebben értelmezett közönség felől nem jelentkezett.

- B) A kollektív, mindenekelőtt nemzeti *identitások begyakoroltatása*. Itt kiemelkedő szerephez jut az 1920–30-as évek Trianon-mítoszáinak modernizálása és ismételten a nemzeti identitás középpontjába helyezése. A kelet-közép-európai kis népek 1989 után vetélkedtek abban, hogy ki volt mélyebben, átfogóbban áldozata a szovjet rendszernek. Itt az újjáélesztett Trianonnal lehetőség nyílik arra, hogy *a magyar áldozati nép*-modell ebben a „ki szenvedett többet” versenyben az elsők között végezzen.
- C) *Mediatizáció*. A köztelevízió- és rádió államosítása, pontosabban kormánycsatornákká alakítása nem egyszerűen a hírmonopóliumok biztosításának igényével történt. Azzal is, persze, de ebben, vagy az ilyen rendszerekben fontos a látványok, események értelmezésének begyakoroltatása. Ezek megjelenésének ismétlődése valamilyen ritmust ad a hétköznapoknak és összekapcsolja az egyén életszféráit a politika létezési módjaival. A politika által teremtett, vagy kijelölt kereteknek ily módon lesz esélyük arra is, hogy beépülve az egyének élethelyzeteibe szinte maguktól reprodukálódjanak. A továbbiakban az így kiépített mechanizmusokat már csak folyamatosan karban kell tartani. Természetesen az új kormánycsatornáknak az ideológiát kódolni, szórakoztatásba csomagolni kell. A *tíz-es évek* elején a csatornafoglalásoknál a kormányoldal nevében a rendszer újjáépítésére kinevezett, elfogult (és gyakran ehhez még tehetségtelen) politikai újságírók ebben alapvetően zavarnak, mert képtelenek a mediatizáció előrevitelére. A néző az általuk produkált televíziótól menekül. Tehát valószínűleg a helyfoglalás befejezése után, amilyen mértékben lehetséges, el kell majd kergetni őket, s a kormányzatnak megfélemlített, de dolgozni akaró, tehetséges szórakoztatókkal kell majd őket felváltania. Az internet hírcsatornáként a klasszikus állami médiákkal a társadalom felső harmadában már ma is versenyben van, a versenyhelyzet kiterjedhet talán a potenciális közönség felére is. De szórakozásforrásként, különösen családi-ként, vagy közösen fogyaszthatóként legfeljebb a *tíz-es évek* vége felé jöhet ilyen intenzitással szóba.
- D) *Perszonifikáció*. A jelzett ideológiai-kommunikációs lépésekhez szükséges egy figura, aki ezeket a ceremoniális elemeket személyében össze tudja kapcsolni. Ehhez két elem kell. Egyrészt, kommunikációs képességeitől függetlenül, elég üresnek kell lennie ahhoz, hogy a különböző nézővé váló polgárok beleláthassák, rávetíthessék legkülönfélébb várakozásaikat (a szigorú apától a

hetyke legkisebb fiúig) a biztonságot nyújtó vezetőre. Természetesen ehhez a központi vezetőnek – ha nem lenne ehhez kellőképpen üres – olyannak kell magát láttatnia. Másrészt a médiarendszernek kellően le kell egyszerűsítene a közönség vágyait. Végül is két-három vezér modelljeit könnyebben össze lehet kapcsolni, mint egy tucatot. A központi vezető elfogásához meg két további lépés is szükséges. Akármennyire tagolt, vagy mégsem a kormányzati eliten belüli döntéshozatal, a médiarendszernek a valóságoshoz képest növelni kell a távolságot (fizikait, szakrálist?) az első vezető és a többiek között. A közönség legalább egyharmadának egyetlen apa kell. Kollektív apával semmit sem tudna kezdeni, de a néhányat is zavarónak érzi. Ez például már a csecsen háború vége óta megfigyelhető az orosz köztelevízióban, amikor Putyin, majd később Medvegyev – úgymond – nyilvánosan államot irányít. Az elnök, vagy miniszterelnök kőarccal ül, érzelmei nincsenek, időnként bólogat. Vele szemben az adott ügyért felelős vezető, aki jelent. Neki vannak papírjai, számai, beszámol. Akár jó, akár rossz irányban mennek a dolgok, neki bizonyítania kell, hogy a folyamatokat, az ügyek menetét kézben tartja, hogy azok nem csúsztak ki az állami ellenőrzés alól. Tehát az emberek biztonságban vannak. A távolság a jelentést meghallgató és az azt bemutató politikus között szemiotikailag, sőt a térhasználatban is évek óta állandó. Rögzítetten aszimmetrikus. Ennek kánonja a magyar gyakorlatban a *tíz es évek* első harmadában alakul ki. Az első próbálkozásokat már láthatjuk, amikor médiaeseményé válik (2011 nyarán), hogy a miniszterelnök fogadja (általános) helyettesét, hogy azzal közölje, miként vélekedik annak teljesítményéről. Feltehetően egyébként a gyakorlatban a miniszterelnök és helyettese naponta érintkeznek, valószínűleg különösebb ceremóniák nélkül. Néhány év alatt ez a ceremonialitás olyan erőssé válhat, hogy az első vezetőből a közönség előtt kizárólagos szimbólumot csinál (függetlenül attól, hogy az mennyire operatíván irányítja az országot, vagy mégsem), akit a valós életben nem is érdekes megnyerni szövetségesül valamilyen adott ügyel kapcsolatos döntésekhez és a társadalmi konfliktusban résztvevők nem is akarják a maguk oldalán konkrét szituációkban megnyerni. A funkció, vagy poszt ettől törekennyé válik, szélső esetben pedig nagymértékben így sebezhetővé is.

E) *Izolacionizmus és a közönség szegregációja.* A rendszer alternativitásának biztosításához elengedhetetlen, hogy a társadalom helyzetét, a világot maga körül, s kulturális környezetét unikálisnak, semmivel össze nem hasonlíthatónak, meghatározó módon a belső logikája által mozgatottnak lássa. Egy az EU-ba integrálódott, exportszektorában meghatározóan külföldi tulajdonú vállalatokból álló és a világgazdaságnak a lehető legegyszerűbben pénzügyileg is kített kisméretű országban ez nem könnyű feladat. De a kormányzat már a *tíz es évek* elején e tekintetben meglehetősen sikeres volt, és ha nincs teljes gazdasági összeomlás, ezt a világérzékelési stratégiát igyekeznek, legalább a nézők-választók felénél később fenntartani.

A projektnek lehet egy prospektív változata is. Magyarország még nem igazán boldog sziget, de azzá tehetjük. Így nem tűnik el a külvilág (mint például sokáig az orosz modellben). A magyar helyzetben ez nem is lehetséges. De a külső környezet nem pozitív impulzusokat ad, nem az új technológiák és kulturális divatok, sőt szel-

lemi áramlatok forrása, inspirálója, hanem zavargenerátor. Ahonnan anarchia, zaj, kiszámíthatatlanság árad csak be. S amely nem engedi, hogy a mi szigetünkön, ezen a kicsin (amit a történelem még nem mosott el, s meghagyott nekünk), a saját szabályaink szerint éljünk. Amellyel szemben állandóan védekeznünk kell. Mert nem érti, hogy mit miért csinálunk. De hát hogyan is értené, idegen. A sajátos magyar civilizáción kívüli. E projekt egyik nyúlványaként meg törekedni lehet a közönség további szegregációjára, elkülönítésére. Végül is e modellnek magja egyfajta biztonságszolgáltatás. Amit legegyszerűbben rétegekre, miliókra lebontva tudunk működtetni. S ha clusterenként mások a felfogások az elégséges biztonságról, akkor legegyszerűbb, ha a clustereket, amennyire lehet, egymástól leválasztjuk, s azokon belül érintkezünk csak a kulturálisan odatartozókkal. Könnyebb a beszéd, s egyúttal így az állam fogja ellenőrizni nagymértékben a clusterek közötti kommunikációt is. Ha erre a kormányzat politikai kihívói a maguk oldaláról nem képesek (mert nem rendelkeznek ehhez hálózatokkal, csatornákkal, stb.), az további haszonnal is jár.

E modell sikeres működtetése alapját képezi az *Új Rendnek*. Ugyanakkor végül sajátos szimulatív államiság kialakulásához vezet, az erőpozíciók gipsz- és kartonimitációit hozza létre. Ebben kiemelkedő szerephez jutnak (a hierarchiák bemutató világi mellett) a határok, az elhatárolódás szimbólumai. A „mi-ők” tengely karbantartása, az elkülönülések ellenőrzése itt a mentalitásmanagement szempontjából a rendszer központi feladatává válik. Mindeközben az Új Rend leegyszerűsödő politikai nyilvánosságában gyorsan fogyni kezdenek a szimbólumok (újak meg nagyon ritkán születnek). Végül is szimbólumhiány keletkezik. Természetesen az ilyen szimbólumpolitikának két olvasata lehet. Ha az adott gazdaságban, társadalomban már teljesen kiépült a modernitás, akkor ezek most egyfajta, akár jobb terminus híján posztmodernnek is nevezhető világ kialakulása irányában hat. Ha azonban a modernitás meg gyenge, parciális, vagy befejezetlen, mint a legtöbb közép-európai új demokráciában, visszalökhet a premodernbe. A *tíz es évek* magyar társadalmában, már csak annak fragmentáltságából is következően, így mindhárom fejlődési fázis, a proto-, az érett és a posztmodern (vagy amit most egyelőre így nevezünk) együtt lesz jelen.

ADAPTÁCIÓS KÉNYSZERPÁLYÁK

A rendszerváltás utáni társadalmi átalakulást felfogásunk szerint három momentum határozta meg.

Először is a *dezindustrializáció*, vagyis az államszocialista évtizedekben leépült ipar jó részének eltűnése anélkül, hogy helyén új ipari munkahelyek keletkeztek volna.

Másodszor, a munkaerőpiac megkésett, de mégiscsak beindult *kényszer-deetatizációja*. A középosztálybeli állami munkahelyek fokozatos leépülését mindkét nagy politikai oldalon fontos értelmiségi csoportok próbálták akadályozni, vagy lassítani. De végül is a költségvetési korlátok kikényszerítették valamilyen áttörést a folyamatban. A magyar erőterben az szinte természetes, hogy a kárvallottak nagyobb számban kerülnek ki az ellenzékkel, mint a kormányoldallal rokonszenvezők közül. De ez másodlagos probléma ahhoz az alapgondhoz képest, hogy a versenyszektor

képtelen ennek a váltani kényszerülő középosztálybeli munkaerőnek (és még hozzá a felsőoktatásból frissen kikerülő középrétegeknek) felszívására.

Harmadszor, mint minden félperiférikus társadalomban, a magyarban is meglehetősen mereven szembekerült két világkép, két életszféra, vagy boldogulási lehetőség. A gazdaság és a társadalom *dualizálódik*. Megjelentek a modern gazdaság játékosai: külföldi nagyvállalatok, a megmaradt régi magyar exportvállalatok kis csoportja, és mindazok, akik más módokon a tudásgazdaság részei lehetnek, vagy ennek a szektornak szolgálnak. Ez egyfajta *Magyarország A*. És léteznek az összes többiek, akik munkája csak a magyar termék- és szolgáltatáspiacon értékesíthető, s akik egy inkább lecsúszó, beruházáshiányos, hagyományos szervezettségű vállalati világban, romló alkalmazási feltételekkel, s persze zömmel romló jövedelmekkel élnek és dolgoznak. Ez *Magyarország B* lenne. Ennek a *B* társadalomnak a külső/alsó peremén igyekszik megkapaszkodni (amennyire tud) a romák elsőprő többsége. Ebben a világban az osztály (vagy a státusz) és a „faji” (etnikai, bőrszínbeli) különbségek összekapcsolódnak és bonyolult rendszert alkotnak. Ez sem ritkaság, sajnos Braziliától az amerikai Délen át a brit nagyvárosokig. Ami magyar specifikum, hogy erre a dimenzióra a többség és a kisebbség egyáltalán nem volt semmilyen módon, s ma sincs felkészülve. *A* és *B* mást kényszerül érteni mindenben: nyelven, kommunikáción, túlélésen. A rendszerváltó pártok tipikusan *Magyarország A*-hoz beszéltek, valahogy automatikusan abban bízva, hogy *B* valahogy magától felszívódik. Aki később mégis megpróbált valamint *B*-nek is mondani, azt a nyugatos médiaértelmség populistának nevezte. A 2010-es választás jelentős mértékben ebből a helyzetből következett.

A struktúra nem stabil sem az *A*, sem a *B* világában. Itt most nem a látható, így a hagyományos rétegzésszociológiai indikátorokra, hanem a láthatóra és nem láthatóra együtt, illetve azokra a kulturális elemekre, ízlésalakzatokra, kapcsolatokra, hagyományokra, populáris ideológiákra gondolunk, amelyek valaki személyes stratégiáit adott szakaszban meghatározzák. Az olvasót vitára hívva *A*-n és *B*-n belül másképp, de leegyszerűsítve, a társadalompolitikai reakciókat számolva egyfajta amorf társadalomról beszélhetünk. A dezindusztrializáció lebontotta a munkához kötődő státuszokat, tekintélyeket, jogokat és előjogokat (ezek alkotják mégiscsak a „társadalmi rendet”) és a fenti okokból következően nem tudott új átfogó rendszert ajánlani helyette. A 90-es években, a rendszerváltás importált ideológiáinak megfelelően próbálkoztak a vállalkozás kultuszával, de ez a kísérlet, bázisvilágképként szemmel láthatóan nem működött. Más kísérletek tipikusan kihagynak, s nem beemelnek valakiket, etnikai, vagy régebbi nemzetdefiníciókra hivatkozva, vagy akár az egész *Magyarország B*-t zárójelbe téve. A *B*-ben elterjedt az a felfogás, hogy az elmúlt húsz évben az emberek elvesztettek valami fontosat és nem kaptak érte igazán semmit, vagy csak nagyon keveset. Nem tudják jól meghatározni, mi volt ez, s hogy igazán mit kellett volna kapniuk (az „ausztriai életszínvonal vágyával” inkább középosztálybeli publicisták vádolják csak őket), de ez a rossz érzés a következő évekre is megmarad. A *tíz-es évek* elejének neokuruc narratívájával igazán nem sikerült azt kiváltani.

A *tíz-es évek* állam-társadalom kapcsolati rendje akar valamit kezdeni ezzel az amorf (szuperösszetett) világgal, s kínál is kezeléséhez új modellt. De nem kikristályosodó, összerendezett formációkat akar ebből állami eszközök segítségével kirak-

ni. Az amorf szerkezettel nem tud, talán nem is akar mit kezdeni. Egyszerűen megkerüli azt. Az állammal szemben mindenki egyéni polgárként kezeltek, aki ha igazolni tudja, hogy bajba került, ilyen minőségében kérhet valamit. A többiek ezt passzív megfigyelőként követhetik. Közösségi kapcsolatok kialakítása (az erre kiválasztott egyházak kivételével) ha nem is tilos, de különösképpen nem is támogatott. Egyáltalán, figyeld egyéni világodat is egyfajta tv-nézőként, passzívan és a családi körből ne nagyon kimozdulva (egyébként ezzel amúgy is erősíted a családot, s ez már önmagában is jó). Akkor tűnsz megbízható polgárnak, ha megmaradsz a saját szociumnál, a „sajátjaid” között, közvetlen környezetben valamilyen paternalista függőségeket építgetve, helyzetedet is egyéni esetként, vagy lehetőségként értelmezve, anélkül hogy nyitnál mások felé, akikről azt hiszed, hogy rád hasonlítanak, vagy hogy közös érdekeitek lennének. Az állami posztokat éppen betöltőket jól látod, de igazán sem kiválasztásuk, sem felváltásuk más ugyanilyenekkel nem átvagy belátható, s mert épp ezeket az áttekinthetlenségeket hangsúlyosan mutatják neked, a látvány csak erősíti benned a hitet arról, hogy minden, ami nem a te közvetlen világod, érthetetlen s már csak ezért sem érdemes foglalkozni vele.

Ez úgy látszik a *B*-nek nem idegen vízió, ha ennek elfogadásához jutalomként még valamilyen forrásokat is hozzárendelnének, ezzel többségében egyelőre ki tud egyezni. *A*-nak azonban ez kevés, de hát ők szavazóként amúgy is kevésbé érdekesek, kevesen is vannak, az adórendszerrel valamilyen mértékben nekik kedveznek, s ha valakiknek ott mindez kevés, kiléphetnek a világba, elmehetnek. A *tíz*es években víziónk szerint az *A*-ban ezzel a lehetőséggel egyre többen élni is fognak. Ami a rend egészét persze stabilizálja. Ebből, természetesen, nemcsak egyéni, hanem miliőszinteken is azért jól elkülönülő adaptációs stratégiák következnek.